

UOT: 17 (0758)

DÖVLƏT, QANUN VƏ ƏDALƏT PROBLEMİNİN ƏSASLARINA DAİR

Günel Heydərova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

e-mail: alesker.lala@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5784-2418>

DOI:10.30546/ifs.2022.1(38).114

Məqsəd - Platon və Aristotelin fəlsəfi-etik baxışlarında dövlət, qanun və ədalət anlayışlarının mahiyyətini müəyyənləşdirməkdir.

Elmi yenilik - Platon və Aristotelin fəlsəfi-etik baxışlarında dövlət, qanun və ədalət anlayışlarının müqayisəli təhlili əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsasını - Platon və Aristotelin fəlsəfi-etik baxışlarında dövlət, qanun və ədalət anlayışlarının müqayisəli təhlili, məntiqi əlaqə prinsipləri müstəvisində analizi təşkil edir. Müqayisəli təhlilin nəticələri əxlaq və hüquq nisbətindən irəli gələn fəlsəfi kateqoriyaların müasir fəlsəfi və sosial problemlər kontekstində yenidən dəyərləndirilməsinə imkan vermişdir.

Nəticə. Aristotelin mənəvi ideyaları daha çox müstəqil universal etik təlimin işlənilməsinə yönəlir. Fərd üçün fəzilət nədirsə, dövlət üçün də odur. O, "siyasətdə" mükəmməl fəzilət və vətəndaş fəzilətləri arasındakı fərqləri vurğulayaraq bildirir ki, vətəndaşın fəziləti onun dövlətdə asayişin və ədalətin qorunmasına kömək edən keyfiyyətlərinin məcmusudur. Lakin vətəndaş fəzilətləri eyni cür ola bilməz. Çünki dövlətlərin quruluşları və qanunları müxtəlifdir. Bu isə vətəndaşın fəzilətinin mükəmməl olmadığını göstərir. Amma heç kəs üstünlüyü aşkar olan mükəmməl insanın fəzilətlərinə iddia edə bilməz. Yəni fəzilət və siyasi fəzilət bir-birindən fərqlənir. Mükəmməllik dövlətin (polis) sərhədlərini aşaraq dövləüstü xoşbəxtliyə yönəlir. Platonun etikasında isə mənəviyyatın və xoşbəxtliyin harmonik vəhdətinə nail olmaq üçün yalnız iki yolun mövcud olduğu bildirilir: hər kəsin lazımı şəkildə mükafatlandırıldığı vahid və kənardan idarə olunan cəmiyyət yaratmağın siyasi yolu və ya ilahi əxlaqi qayda-qanunu qəbul etməklə əxlaqın əsaslandırılmasının dini yolu, transsendent dünyada əxlaqi əməllərin mükafatlandırılması.

Açar sözlər: Platon, Aristotel, fəlsəfə, etika, dövlət, qanun, ədalət, mənəviyyat

Giriş/ Introduction

Dövlət, qanun və ədalət probleminin əsaslarına dair fikirləri araşdırarkən Platon və Aristotelin fəlsəfi-etik baxışlarında bu anlayışların müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır.

Platonun "ədaləti" Sokratın "ədaləti" ilə eyni deyil. Şəxsi vicdan amili Platonun təlimində dövlət zərurəti, dövlət fəziləti ideyası ilə əvəz olunur. Platon siyasi əxlaqın zümrə və fərdi əxlaq tərəfindən müəyyənləşdiyini irəli sürən dövlətçidir. O, sosial əxlaqın transsendental mənşəli olduğunu bildirir. Bir insanın əqli inkişafı ən əvvəl (əbədi) ruha xas olan potensial biliklərin yerləşdirilməsinin nəticəsidir. Beləliklə, Platonun yanaşması müəlliminin "əxlaqın mənbəyi insanın xaricində, cəmiyyətin xaricindədir" ifadəsi ilə üst-üstə düşür [7, c.3, s. 26-27].

Platonun ikinci iddiası odur ki, əxlaqi keyfiyyətlər (fəzilətlər) hər bir şəxsə ilk yaradılış anından potensial olaraq xasdır. Platon bundan çıxış edərək, insanların məziyyətlərinə görə bərabər olmayan qruplara bölünməsinin qaçılmazlığını əsaslandırmağa çalışır [4, s.153]. Buna görə Platon cəmiyyətin ən yüksək və zəruri təşkilati formasını dövlətdə görərək, Sokratın fikirlərini siyasiləşdirərək sosiallaşdırdı.

Platon ilk dəfə mütləq ideyanı siyasi, dövlət, qanun və etik kontekstə daxil edən filosof idi [8, s.235]. Platonun etikası bütövün estetikasına tabedir: ideal bir dövlət qurmağın ən yüksək həddi bütövün gözəlliyidir. Gözəl bir bütövün "xoşbəxtliyi" insani "xeyir" deyil, fəlsəfi və siyasi "ədalət"dir. İdeal dövlət ideyalarının reallaşması və ideya dünyasının yer üzündəki ictimai və siyasi

həyatda mümkün olan maksimal təcəssümü kimi yozulur. İdeal və ədalətli dövlət bütövlükdə kosmos, dövlət və insan ruhu arasında ahəngin qurulmasından irəli gəlir.

Platon sistemində Mütləq varlığın hüquq və dövlətlə əlaqəsi özünü ədalət ideyasında aşkar edir. Mütləq varlığı bu sistemdən təcrid etməklə Platonun hüquq və dövlət barədə fikirlərini anlamaq olmaz. Çünki insan qanunlara, normalara və dövlət hakimiyyətinin əmrlərinə yalnız məcburiyyət qarşısında tabe olmur, onun üçün qanun və dövlət həm də öz fitrətinə yad olmayan yüksək bir dəyərdir. İnsanların hüquq normalarına riayət etməsi əxlaq normalarına uyğundur. Həm hüquq, həm də əxlaq normaları insanın müvəqqəti ehtiyacları və ehtirasları üzərində hakim güc qismində yüksəlməklə, onları nisbi və tək olan şeylərin üstündəki Mütləqə doğru ucaldırlar. Buna görə də hüquq və əxlaq normaları insanları məhdudlaşdırmır, əksinə, onların mənəvi azadlığının gerçəkləşməsinə şərait yaradır.

Platona görə, vəhdət kamil xeyir və fəzilət ilə səciyyələnən İlahi Zəkada, daha sonra isə xeyir və şər ilə müşayiət olunan Dünya Ruhunda təcəssüm olunur. Xeyirxah dünya ruhunun hərəkətlərini izləyən fəzilət ideyası ideal dövlətlərdə və insan şəxsiyyətinin mükəmməl əxlaqında təcəssüm edərək dünyaya daxil olur. Dövlət və qanun fəzilət və ədalət ideyasında tutduqları yerə görə müvəqqəti və nisbi olan hər şeyin üstündəki mütləq başlanğıcın əlamətlərini daşıyırlar. Mütləq olan - dövlət və insan arasındakı əlaqə, ədalət ideyası ilə gerçəkləşir. Ədalət - insan və dövlətin daxili bütövlüyünü təmin edən və hər ikisinin ən yüksək prinsipi olan bir başlanğıcdır. Fəzilət ideyası "bilinən şeylərə həqiqəti verir və insana idrak qabiliyyəti bəxş edir..." [7, c.3, s. 291]. O, elə bir bilikdir ki, "... onun sayəsində ədalət və digərləri faydalı və yararlı olur..." [7, c.3, s. 286].

Platon ədalətli insanın nə olduğu sualının müzakirəsini ədalətli dövlətin analizi ilə başlayır. Platona görə, hər hansı bir dövlət və hər hansı bir qüvvədə olan qanun son həddə ədalət fikri ilə üst-üstə düşən dövlətin əbədi fikri və hüquq ideyasına əsaslanır. Ədalət yalnız fərddə deyil, dövlətdə də müşahidə olunur. Ancaq dövlət fərddən daha böyükdür. Buna görə də ədalət dövlətlərdə daha şox ifadə edilir və onu dövlətin timsalında tanımaq daha asandır. Beləliklə, Platon bu müqayisəni apararkən ədalət məsələsini dövlətin necə olması məsələsi üzərində izah etməyə çalışır. Ona görə, ədalət yalnız şəxsin dövlətin vətəndaşı olduğu müddətdə həyata keçirilir. Çünki ədalət öz həqiqəti ilə yalnız dövlətdə aşkar olur. Hüquq azadlığın gerçəkləşmiş formasıdır.

Platona görə, dövlət anlayışı, azad iradənin varlığı ilə bağlı olan bir anlayışdır. Dövlət və qanun insanlar tərəfindən yaradılır. Lakin onların içindən ən yaxşılarının zəkası hesabına meydana çıxır. Yaradılan ictimai-siyasi formasiyalar, ictimai-siyasi quruluşlar o zaman dövlət hesab oluna bilər ki, onlar varlığın təməlinə olan, mütləq fəzilət fikri üzərində cəmlənmiş həqiqət, fəzilət və gözəlliyin vəhdətini ifadə etmiş mütləq ideyada yerləşən dövlətin ilkin ideyası ilə uyğun olsunlar [3, s.189].

Platona görə, ədalət — müdriklik, ədalətsizlik isə əxlaqsızlıq və cəhalətdir. Həqiqi müdriklik həqiqətə yaxın olduğu üçün əsl ədalət də həqiqətə uyğundur. Ədalət və həqiqət əsl varlıq ilə eyni olduğu üçün o, əxlaqsızlığa, cəhalət və yalana qarşıdır. Bu baxımdan ədalətli insan ədalətsizliyə yol verə bilməz. Bu yanaşma Sokratın ədalət və həqiqət anlayışlarının vəhdəti prinsipinə uyğundur.

Platon hesab edirdi ki, ədalətli insan yalnız ədalətli dövlətdə mövcud ola bilər. Ədalətli insan ədalətli dövlətdən qətiyyənlə fərqlənir. Bu bənzərlik insan və dövlətin ümumi quruluşundan irəli gəlir. Bu ümumi quruluşun əsasında üç əsas fəzilət vardır: müdriklik, cəsarət və təmkin. Ədalət, bu fəzilətlərin mahiyyətində dayanır. Dövlətdə bu fəzilətlər özünü üç təbəqədə göstərir: hökmdarlar, gözətçilər və əkinçi-sənətkarlar [5, s.48].

Platona görə, zəka davranışı idarə edən yazılı qanunlara dönüşür. Mənəviyyətin qanundan və ya əksinə asılı olması ilahi zəkayı aktuallaşdırır. Qanunlar zəka ilə dərk olunaraq əməllərə keçdiyi üçün qanun ilə zəka vəhdət təşkil edir. Qanunların əsas məqsədi insanlara xoşbəxt həyat mühiti yaratmaqdır.

Platona görə, cəmiyyətdə müdrik şəxslər tərəfindən qoyulmuş dini-əxlaqi normaların məcmusu olan qanunların ədalətli şəkildə reallaşması əxlaqi qaydaların varlığını zəruri edir. Çünki

cəmiyyət əxlaqi imperativlərin qanunlarla birləşdiyi sistemlərdə yönləndirilən bir fenomendir. Əxlaqi dəyərlərdən təcrid olunan qanunların dövlətin varlığına zərər gətirmək təhlükəsi vardır.

Platona görə, qanunun əxlaqdan bir qurum kimi təcrid edilməsi qeyri-mümkündür. Dövlətin qanunlarını həyata keçirən idarəçilərin idarəetmə mədəniyyəti və əxlaqi burada mühüm rol oynayır. Bu baxımdan o, qanunvericiliklə məhkəmə qərarları arasındakı uyğunsuzluqları qanun, məhkəmə, əxlaq arasındakı disharmoniya kimi dəyərləndirir. Qanunlarla əxlaqın nisbiliyini və hətta bəzən bir-birinə zidd olduğunu bildirən Platona görə, dövlət və qanunların dəyişməsiylə, əxlaqi dəyərlər də dəyişir və bunlardan çıxış yolu - müdriklər tərəfindən idarə olunan ilkin sinifsiz cəmiyyət tipinə qayıtmadır. Çünki o cəmiyyətdə ümumi qaydalar və əxlaq normaları bir-birini tamamlayır, münaqişələr ortadan qalxırdı.

Bütün vətəndaşları qane edən və insanları "vəhşi heyvanlardan" ayıran qanun dövlətin təməlidir. Dövlət rəhbərləri də daxil olmaqla, hamı qanun qarşısında bərabər olmalıdır. Platon bildirir ki, "qanunun heç bir gücünün olmadığı və kiminsə səlahiyyətində olduğu yerdə dövlətin yaxın ölümünü görürəm." Qanun vətəndaşların və dövlətin həyatında ədalətin təəcəssümüdür.

Platon düşünürdü ki, ifrat zənginlik xüsusən gənclərin mənəvi tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Yaxşı tərbiyə almış insanlar yaxşı qanunlar yaradırlar. Bu yolla əldə edilmiş müdriklilik daxili və xarici münasibətlərə rəhbərlik etməklə, ümumdövlət məsələlərini həll etməyə imkan verir. Dövlətin gücü, onun sabitliyi özlüyündə kortəbii şəkildə yaranmır. Onlar vətəndaşların siyasi mədəniyyətinə əsaslanır. İctimai münasibətlərin uzlaşması bütövün mövcudluğu naminə şəxsi maraqları cilovlayan rəşonalizmə əsaslanır, başqa insanlar üzərində rəhbərlik etmək üçün mənəvi hüquq verir. O, hökmdarlar və rəşiyət arasında qarşılıqlı əlaqələr həyata keçirən müəyyən harmoniyaya bənzəyir. Onlar arasında harmoniya müasir hüquqi cəmiyyətdə vətəndaş cəmiyyəti ilə dövlət arasında əks - əlaqəni xatırladır.

Aristotelin etikasız özündə bir sıra siyasi-etik problemləri əhatə edir. Ədalət probleminin işıqlandırılmasında etika və siyasətin nisbəti aydın şəkildə özünü göstərir. Ədalət insan münasibətlərində bütün fəziləti təmsil edir və siyasətin predmetinə aid olur. Siyasət, hüquq və qanunlar ədalət dedikdə bütün fəzilətləri, yəni siyasi ədaləti nəzərdə tutur. Aristotel yazır: "Ədalət anlayışı həm qanuniliyi, həm də bərabərliyi, ədalətsizlik isə qeyri-qanuniliyi və qeyri-bərabərliyi ifadə edir. Qeyri-qanunilik və qeyri-bərabərlik fərqli anlayışlardır. Onlar bütünün bir hissəsi kimi, bir-birindən fərqlənirlər. Bütün qeyri-bərabərliklər qeyri-qanunidir. Lakin bütün qeyri-qanuniliklər qeyri-bərabər deyildir." [1, V, 5].

Ədalətin təhlili prosesində Aristotel "xüsusi ədalət"dən bəhs edir və onun iki təzahür növünü fərqləndirir: bölüşdürülən və tənzimlənən ədalət. Bu anlayışların məzmununun aydınlaşdırılması Aristotelin siyasi və hüquqi baxışlarını anlamaq üçün zəruridir. Çünki burada söhbət mahiyyətcə siyasi münasibətlər və ədalətli qanun üçün məcburi olan xüsusi bərabərliyin obyektiv mənasından gedir.

Bölüşdürülən ədalət cəmiyyətin üzvləri arasında bölüşdürülə bilən hər şeyin (hakimiyyətin, şərəfin, ödənişlərin və s.) bölüşdürülməsi zamanı ortaya çıxan ədalətin təzahürüdür. Burada müxtəlif şəxslərin həm bərabər, həm də qeyri-bərabər şəkildə müvafiq nemətlərə malik olması mümkündür. Bu ədalət mübadilə sahəsində fəaliyyət göstərir [1, V, 5]. Bu cür ədalət mülki-hüquqi əqdlər, zərərin, cinayətin və cəzanın ödənilməsi sahəsində tətbiq edilir. Aristotelin özü ədalətli bölgünü bütün vətəndaşlar üçün ümumi olan nemətlərin bölüşdürülməsi kimi, bu və ya digər vətəndaşın ümumi işə verdiyi töhfəyə və ya haqqına mütənəşib olaraq şərh edir.

Tənzimlənən ədalət mübadilə prosesində çox və az arasındakı orta mövqedə olan ölçünü nəzərdə tutur. Yalnız bütün bu şərtlərin düzgün müəyyənənmiş nisbətini nəzərə alaraq ədaləti tənzimləmək olar. Bu uyğunluğun pozulması çəkişmələrə və mübahisələrə gətirib çıxarır.

Aristotel ədaləti bölüşdürən prinsip kimi — "ləyaqətlə bölmək" məsələsinə istinad edərək, bütün vətəndaşlar üçün ümumi olan nemətlərin layiqincə bölünməsinin zəruriliyini əsaslandırır. O yazır: "Bütün insanlar ədalətin bölüşdürülməsində ləyaqətin rəhbər tutulmasının tərəfdarıdır.

Lakin ləyaqətin meyarını hər kəs eyni cür görmür. Demokratik cəmiyyətin vətəndaşları onu azadlıqda, oliqarxik zümrə sərvətdə, aristokratik zümrə onu fəzilətdə görür." [1, V, 6]

Bölüşdürülən ədalət zərərin və xeyirin ortasında olan və özbaşınalığı məhdudlaşdıran ədalətdir. Bu ölçünün pozulması bərabərsizlik yaradır. Belə bir şəraitdə tərəflər ədalət ölçüsünü bərpa etmək üçün hakimə və məhkəməyə müraciət edirlər. Aristotel deyir: "Məhkəməyə getmək ədalətə baş vurmaq deməkdir. Çünki hakim ədalətin mücəssiməsinə çevrilmək istəyir. Üstəlik, insanlar qərəzsiz hakim axtarırlar. Bəzən hakimləri vasitəçilər hesab edirlər. Məhz bu vasitəçilik insanlara ortada olan ədalətli qərarın əldə olunmasını təmin edir." [1, V, 7].

Aristotelin araşdırmalarına görə, siyasi ədalət azad və bərabər insanlar arasında mümkündür. Siyasi ədalət hökmranlığın siyasi forması (qul, ata, uşaq üzərində, ər-arvad münasibətlərindən fərqli olaraq) və insanlar arasında münasibətləri təşkilatın siyasi-hüquqi üsulu kimi ortaya çıxır. Aristotelin irəli sürdüyü mülahizələrdən görünür ki, o, hüquq və qanunu siyasi fenomen kimi dəyərləndirir. O, siyasi hüququ təbii və şərti hüquqa bölmür. Aristotelin təbii hüquq adlandırdığı siyasi hüququn bir hissəsi ilk növbədə ona görə təbiidir ki, o, siyasi xarakterlidir, insanın siyasi təbiətinə uyğundur və buradan irəli gələn tələb və insan qarşılıqlı münasibətlərdə siyasi ədalət haqqında təsəvvürləri ifadə edir. Təbii hüququn Aristotel anlayışında təbii, siyasi, etik (iradəli), intellektual və hüquqi məqamlar üst-üstə düşür. Aristotel qanunun şərti anlayışını izah edərkən bildirir ki, qarşılıqlı sazişə (yəni şərti hüquqa) əsaslanan hüquqi münasibətlər meyarlara bənzəyir. Hər yerdə eyni meyarlar işləmir. Bu baxımdan şərti hüquq, siyasi quruluş kimi, hər yerdə eyni deyildir [1, V, 10].

Aristotelin şərhində hüquq siyasi xarakter daşdığı kimi, həm də siyasi (dövlət) quruluşun müxtəlif formaları ədalət prinsipinə və hüquq ideyasına uyğundurlar. Siyasi quruluş (dövlət) və hüquq bu siyasi-hüquqi ünsiyyət üzvlərinin azadlığını nəzərdə tutur. Siyasət (dövlət) və hüquq azadlığın formalarıdır, azad insanların ünsiyyət formasıdır. Lakin o, despotik təcəllikdə və ya qul vəziyyətində olan insan və cəmiyyətlərə aid deyildir.

Təbii və şərti (iradi-yeni) hüququn siyasi xarakteri onların prinsiplial birliyini və bu vəhdətə əsaslanan şərti hüququn təbii hüquqa uyğun olmasının zəruriliyini, qanunun qəbul edilməsi zamanı şərti hüquq qaydalarının müəyyən edilməsi prosesində siyasi ədalət prinsiplərinin və tələblərinin nəzərə alınmasının zəruriliyini müəyyən edir. Aristotel qanunvericiliyi siyasət və hüququn qarşılıqlı əlaqə kontekstində siyasətin bir hissəsi kimi qəbul edir. Aristotelə görə, hüquq bütövlükdə siyasi bir hadisə kimi, "siyasi hüquq"dur. Bu, xüsusilə, qeyri-siyasi hüququn mümkünsüzlüyü məsələsini ortaya qoyur. Yəni, ona görə, qeyri-siyasi (despotik) ünsiyyət, ictimai quruluş və idarəetmə formalarında hüquq yoxdur. Həm təbii, həm də şərti hüquq siyasi hadisələrdir və siyasi xarakter daşıyırlar.

Aristotel vurğulayır ki, qanun zorakılığı hüquq və ya hüquq mənbəyi kimi şərh edə bilməz. Zorakılıq öz-özlüyündə hüquq yaratmır. Hüquq və zorakılığın nisbətinin bu cür şərh, onun təlimində despotizm üçün səciyyəvi olan, siyasi-hüquqi münasibətlərin olmadığı ədalətsiz və qanunsuz qüvvədən istifadənin inkarına yönəldilmişdir. Aristotel deyir: "Bizim axtardığımız məfhumun həm ədalət, həm də siyasi ədalət (hüquq) anlayışında olduğunu diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Siyasi ədalət bir cəmiyyətdə olan insanlar arasında yer alır və onların özünü təmin etmək məqsədini daşıyır. O, azad və bərabər (məna, proporsionallıq və ya rəqəm baxımından) insanlar arasında mövcuddur. Bu cür münasibətlərdə olmayan insanlar bir-birilə bağlı siyasi ədalət (hüquqlar) əldə edə bilmirlər. Lakin onlar əvvəlkinə bənzər müəyyən ədalətə malikdirlər. Münasibətləri müəyyənləşdirən qanunlara sahib olan insanlar hüquqa malikdirlər. Qanun cinayəti, məhkəmə işə həqiqət və qeyri-həqiqətin bölüşdürülməsini nəzərdə tutur." [1, V, 10].

Aristotelin qiymətləndirməsinə görə, fəzilətdə müəyyən dərəcədə zorakılıq, zorakılıqda isə müəyyən dərəcədə fəzilət elementi mövcuddur. Bu fikrin tərəfdarları belə qənaətə gəlirlər ki, köləlik müharibənin nəticəsi kimi, hüququn əsaslarına söykənir. Aristotel belə qənaətə etiraz edərək yazır: "Amma bu fikirlərin özündə ziddiyyət vardır. Əslində, müharibə prinsipinin hüquq ideyasının

əleyhinə olduğunu demək olar. Heç bir halda iddia etmək olmaz ki, kölə olmağa layiq olmayan insan hər halda belə olmalıdır." [2, - 1, 2, 18, 19]

Aristotelin özü insanların təbiətlə azad və qullara bölünməsi haqqında təsəvvürlərə əsaslanaraq, təbiətin bu bölünməyə meyilli olmasına baxmayaraq, həmişə buna nail ola bilməyəcəyini qəbul edir. Aristotel qeyd edir ki, insanların öz təbiətinə görə qul və azad insanlara ayrılması olduqca təbiidir. Aristotel ağa və qul münasibətlərini təhlil edərkən "hüquq ideyasının zorakılığa xas olub-olmaması" məsələsinə xüsusi diqqət yetirir [2 - 1, 2, 17, 19]. O bildirir ki, "bəzi adamlar, öz təbiətinə görə, azad, bəziləri isə quldurlar. Qullar üçün qul olmaq həm faydalı, həm də ədalətlidir." [2- 1, 2, 15, 16, 24]

Aristotel qanun və universal sazişlərin müddəalarını şərti hüquqa aid edir. Bu zaman o, yazılı və yazılmamış qanun haqqında danışır. Yazılmamış qanun dedikdə, həmçinin müəyyən edilmiş (müsbət) hüquqa aid olan hüquqi adətləri (adi hüquq) nəzərdə tutur. Qanunun siyasi keyfiyyətində əsas məqam onun siyasi ədalət və hüquqa uyğun olmasıdır [2- 1,2,18,19]. Beləliklə, hüquq öz ifadəsini, təcəssümünü qanuna riayətdə tapmalıdır. Qanunun hüquqdan geri çəkilməsi, Aristotelin konsepsiyasına əsasən, siyasi formalardan despotik zorakılığa doğru, qanunun despotizm vasitəsinə daxil edilməsi deməkdir.

Aristotel və Platon üçün polis (dövlət) tərkiblərdən təşkil olunan bir bütündür. Lakin Aristotel Platonun əmlak, qadın və uşaqları ictimailəşdirən "ifrat bütün" dövlətini tənqid edir. Ona görə, bu dövlət süquta məhkumdur. Aristotelin qiymətləndirməsinə görə, Platonun dövləti şəxsiyyətsizliyə, təsərrüfatsızlığa və tənbelliyə aparır, hər cür qarışıqlıq və nifaqlarla müşayiət olunur. Halbuki cəmiyyətdə dostluq münasibətləri dövlət üçün ən böyük nemətdir.

Aristotel fərdin, xüsusi mülkiyyətin və ailənin hüquqlarını müdafiə edir. Çünki ona görə, xüsusi mülkiyyət insanın özünə təbii sevgisində, insanın təbiətində mövcuddur. Aristotel hesab edir ki, özünəsevgi çox dəyərli fəzilətdir. "Hər bir insan özünə daha çox dostdur və özünü daha çox sevməlidir." [1, IX, 8]. Aristotela görə, bu cür özünə-sevgi, ədalətsiz eqoizmdən fərqli olaraq, daha rəşadət və gözəldir. Qanunverici buna görə şəxsi mülkiyyəti rəşadət və ləyaqətli başlanğıc kimi tanımalıdır. Lakin, tamahkarlığa və ifrat zənginliyə qarşı çıxan Aristotel bildirir ki, mülkiyyət xüsusi, ondan istifadə isə ümumi olmalıdır.

Aristotela görə, siyasi hakimiyyət insanların deyil, qanunun hökmüdür. O yazır: "Kim hüququn hakim olmasını tələb edərsə, görünür, yalnız ilahi iradə və ağıl hakim olmasını istəyir. Kim bir insanın "hakim tələb" olmasını tələb edərsə, bu, tələbə heyvani element gətirir. Çünki heyvani bir şey olan ehtiras və qəzəb, hökmdarları doğru yoldan azdırır. Qanun tənzimlənən ağıldır." [2, III, 11, 4].

Aristotelin fikrincə, insanın hökmlənliyi (ağıl və qanun yerinə) hakimiyyətdən sui-istifadə və mümkün tiraniya (zülm) ilə nəticələnə bilər. Aristotela görə, qanunun məqbulluğu, onun siyasi ədalət və hüquqa uyğunluğu ilə müəyyənləşir. Qanun, siyasi təbiəti və hüquq ideyasını düzgün ifadə etdiyi üçün məntiqidir [1, V, 10]. Aristotelin şərhində qanunun ağıllı olması, onun tələblərinin tamah və eqoist maraqlardan azad olması, onun bitərəfliyi və şəxs-üstü olması, əmr və qadağalarının ümumi olması hamı qarşısında bərabər olması ilə bağlıdır. Buna görə də ədalət axtarışında neytral olan qanuna müraciət etmək lazımdır [2, III, 11, 6].

Aristotelin fəlsəfi-hüquqi konsepsiyası əvvəlki yanaşmaların müəyyən sintezi və gələcək inkişafı kimi ortaya çıxır. "İnsan hər şeyin meyarıdır" deyən sofistlər ədalət, hüquq, qanun haqqında təsəvvürlərini subyektivləşdirmişdilər. Bu durumdan çıxış yolu kimi, Sokrat və Platon siyasi və hüquqi hadisələrin obyektiv və ilahi təbiətə malik olduğunu irəli sürdülər. Aristotelin konsepsiyasında bu iki axtarış istiqaməti insanın siyasi təbiətində sintez edilir. O, siyasi-hüquqi hadisələr və münasibətlərdə ədalət meyarının obyektiv təbiətini təbii-insani keyfiyyətdə şərh olunan insanın siyasi təbiəti ilə əlaqələndirir.

Aristotel və Platonun ideyaları sonralar ictimai fikir tarixinə böyük təsir göstərmişdir. Filosof İlham Məmmədov bu iki mütəfəkkirin fikirləri arasında ciddi fərqlərin olduğunu və bu fərqli

yanışmaların onların etika, dövlət və siyasətin qarşılıqlı əlaqələrinə baxışlarında özünü göstərdiyini qeyd edir [6, s. 14-15].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat/ References

1. Аристотель. Никомахова этика. [Electronic resource] / Электронная библиотека «Гражданское общество». URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Aristotel_Nikomakhova.pdf
2. Аристотель. Политика. [Electronic resource] / М. : Праксис, - 2010 - URL: <https://iknigi.net/avtor-aristotel/110582-politika-aristotel/read/page-1.html>
3. Гегель, Г.В.Ф. Лекции по истории философии. [Electronic resource] / Книгавторая. Т. 1. Ч.1.–СПб:Наука-1994.–584с.URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000389/st000.shtml>
4. Иванов В.Г. История этики древнего мира. [Electronic resource] / Ленинград, 1980.- 224 с. URL: https://vk.com/doc30601958_447941014
5. История философии права: Монография [Electronic resource] / Санкт-Петербургский ун-т МВД России, 1998. URL: <http://kursach.com/biblio/0010022/403.htm>
6. Мамедзаде, И. Введение в этику. Баку, изд."Муаллим" 2004, 160с.
7. Платон. Собрание сочинений в 4- х т. Т. 3/Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. М.: Мысль, 1994. - 654 с.
8. Русская философия права: философия веры и нравственности: Антология / Составители А.П. Альбов, Д.В. Масленников, А.И. Числов, С.В. Филиппова; автор и руководитель проекта академик В.П. Сальников. – СПб.: Алетейя, 1997. – 399 с.

К ИСТОКАМ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВА, ЗАКОНА И СПРАВЕДЛИВОСТИ

Гюнель Гейдарова

Резюме. *Цель исследования* - выявить сущность понятий: государство, право и справедливость в философско-этических воззрениях Платона и Аристотеля.

Научная новизна: исследована в философско-этических взглядах Платона и Аристотеля на основе сравнительного анализа концепций государства, права и справедливости.

Методологическая основа исследования: сравнительный анализ концепций государства, права и справедливости в философско-этических воззрениях Платона и Аристотеля, их анализ в плоскости принципов логической взаимосвязи. Результаты сравнительного анализа позволили переоценить философские категории, вытекающие из соотношения морали и права, в контексте современных философских и социальных проблем.

Заключение. Моральные идеи Аристотеля больше направлены на разработку самостоятельного универсального этического учения. То, что является добродетелью для человека, является добродетелью для государства. Подчеркивая различия между совершенной добродетелью и гражданской добродетелью в "политике", он заявляет, что добродетель гражданина - это совокупность его качеств, способствующих поддержанию порядка и справедливости в государстве. Однако гражданские добродетели не могут быть одинаковыми, потому что структуры и законы государств разнообразны, а это значит, что добродетель гражданина не совершенна. Никто не может претендовать на достоинства совершенного человека, превосходство которого очевидно, то есть добродетель и политическая добродетель отличаются друг от друга. Совершенство направлено на счастье над государством, преодолевая границы государства. Однако в этике Платона говорится, что для достижения гармонического единства духовности и счастья существуют только два пути: политический способ создания единого и управляемого извне общества, в котором каждый должным образом вознаграждается или же религиозный способ оправдания морали,

путем принятия божественного морального правила, вознаграждения моральных поступков в трансцендентальном мире.

Ключевые слова: Платон, Аристотель, философия, этика, государство, закон, справедливость, нравственность.

ON THE BASICS OF PROBLEMS OF STATE, LAW AND JUSTICE

Gunel Heidarova

Abstract. *The purpose* of the study is to identify the essence of the concepts of state, law and justice in the philosophical and ethical views of Platon and Aristotel.

Scientific novelty is investigated in the philosophical and ethical views of Platon and Aristotel on the basis of a comparative analysis of the concepts of the state, law and justice.

The methodological basis of the research is a comparative analysis of the concepts of the state, law and justice in the philosophical and ethical views of Platon and Aristotel, their analysis in the plane of the principles of logical interrelation. The results of the comparative analysis allowed us to re-evaluate the philosophical categories arising from the relationship between morality and law in the context of modern philosophical and social problems.

Conclusion. Aristotel's moral ideas are more aimed at developing an independent universal ethical teaching. What is a virtue for a person is a virtue for the state. Emphasizing the differences between perfect virtue and civic virtue in "politics", he states that the virtue of a citizen is a set of his qualities that contribute to maintaining order and justice in the state. However, the civic virtues cannot be the same. Because the structures and laws of states are diverse. And this means that the virtue of a citizen is not perfect. But no one can claim the virtues of a perfect person whose superiority is obvious. That is, virtue and political virtue are different from each other. Perfection is aimed at happiness over the state, overcoming the borders of the state. However, Platon's ethics states that there are only two ways to achieve a harmonious unity of spirituality and happiness: a political way to create a unified and externally controlled society in which everyone is properly rewarded, or a religious way to justify morality by adopting a divine moral rule, rewarding moral actions in the transcendental world.

Keywords: Platon, Aristotel, philosophy, ethics, state, law, justice, morality.

Göndərilib: 01.04.2022

Qəbul edilib: 03.05.2022